

תוכן העניינים

כרך א

- 1 אקדמות מלין
5 מבוא
5 1. מה מבקש חיבור זה להוסיף לחקר התפילה וכיצד?
9 2. תפילת הקבע ויסודותיה – ברכה, קריאה ותפילה: על מתווה החיבור
12 3. משהו על החסר מן הספר

חלק א • ברכות – מן הקדומה אל המאוחרת

- 41 I. הברכה הקדומה בישראל – ברכת כהנים
42 1. כיצד "ברכו את העם"?
47 2. מה צורך בברכת כהנים פעמיים במהלך עבודת התמיד?
50 3. לשאלת ריבודה של משנתנו
54 4. מה בין ברכת כהנים של "שלוש ברכות" לברכת כהנים של "ברכה אחת"?
59 5. כפל המקורות לברכת כהנים ושאלת משמעו
63 6. ברכה בסיום העבודה ויחסה לברכה על מעלות האולם
68 7. משמעו של כפל ברכות הכהנים במקדש ועיבודו במשנה אחרונה
71 8. כיצד נושאים כפיים? בין "כנגד כתפותיהן" ל"על גבי ראשיהן" ובין כהן גדול לחבריו
75 9. אילו הן "ברכות כהן גדול"?
79 10. סיכום ומסקנות: לתולדות ברכת כהנים ולתולדות התפילה
80 II. לקדמותו של מוסד הברכות ולמשמעו
80 1. מיני הברכה המתועדים מימי הבית
83 2. כלום זקוק מוסד הברכות לצירוף?
85 3. מדרשי הכתוב "הפרו תורתך": לסיומה של מסכת ברכות
93 4. סיכום ומסקנות
94 III. ייסודה ותולדותיה של ברכת המצוות: הברכה המאוחרת שבין מיני הברכות
94 1. מה בין ברכת המצוות לחברותיה?
101 2. אימתי נוסדה ברכת המצוות ועל שום מה?
101 א. כלום נזכרת ברכת המצוות במשנה ובמדרשי ההלכה?
102 1. מהו הדיבור הנדרש לתרומה?

- 105 2. אילם, עירום ובעל קרי – מה טעם לא יתרומו?
- 111 3. ברכה על מעשר – מהי?
- 112 4. אילו הן ברכות מקרא מגילה והלל?
- 113 5. מיהו הטעון ברכה לפניו ולא לאחריו?
- 115 6. לטיבן של ברכות הפסח והזבח
- 123 ב. מקומה של ברכת המצוות בשיטת התוספתא
- 128 ג. ברכת המצוות בדברי תנאים שהובאו בתלמודים
- 128 1. "שכר מצווה או שכר ברכה"?
- 128 2. לטיבה של ברכת הגזלן
- 130 3. מי דן בברכת המצוות של חבטת ערבה?
- 134 4. אימתי נוסדה ברכת המצוות על נשיאת כפיים?
- 137 5. "סח בין תפילה לתפילה עבירה היא בידו" – מהי העברה?
- 138 6. אימתי מברכים על תפילין?
- 139 7. ברכה על מצוות הרבה וברכה על מצוות בנות קבוצה אחת
- 143 8. סיכום ביניים
- 145 3. ברכת המצוות – על שום מה?
- 150 4. קווים לתולדות ברכת המצוות בימי האמוראים
- 151 א. אימתי וכיצד נקבעה ברכת המצוות על תלמוד תורה?
- 151 1. חידושו של רב יהודה
- 155 2. השלכות חידושו של רב יהודה על עיצוב ברכות התורה
- 163 ב. ברכת המצוות במצוות מילוליות: אמוראים וממשיכיהם
- 168 ג. ברכת השופר: בין יחיד לציבור ובין ככל לארץ ישראל
- 170 ד. כלום יש לברך על המצוות גם לאחר קיומן? בין הבבלי לירושלמי
- 175 ה. למטבע של ברכת המצוות
- 180 5. סיכום ומסקנות

חלק ב • מצות קריאת שמע

מקורה, פרשיותיה, משמעותה, ברכותיה וקריאתה בציבור

- 185 I. מניין לקריאת שמע מן התורה?
- 185 1. "ובשכבך ובקומך": כלום היה לתנאים מקור חלופי למצות קריאת שמע?
- 189 2. מקורה של מצות קריאת שמע: קונקרטיזציה כדרכו של מדרש ההלכה הקדום
- 194 3. סיכום ומסקנות
- 195 II. אילו הן פרשיות שמע?
- 195 1. קריאת שמע בספרות בית שני
- 203 2. ליחסם של עשרת הדברות לקריאת שמע

- 203 א. כלום נכללו עשרת הדברות במצות קריאת שמע? מקורות תנאיים
- 209 ב. מחלוקת האמוראים על יחסם של עשרת הדברות לקריאת שמע
- 215 ג. לטיבה של טינת המינים
- 218 ד. קריאת שמע של מקדש כמסר פרושי
- 223 3. "פרשת ציצית מפני מה קבעוה?"
- 223 א. מה לפרשת ציצית ולקריאת שמע? הסברים וקשייהם
- 227 ב. בן זומא וחכמים על אזכור יציאת מצרים: על מה נחלקו?
- 233 ג. "מזכירין יציאת מצרים": באמצעות פרשת ציצית?
- 236 ד. כיצד ניתוספה פרשת ציצית לקריאת שמע של ערבית?
- 240 ה. פרשת ציצית בקריאת שמע: בויקה לעשרת הדברות?
- 243 ו. הצעת פתרון: מינות כיסוד הוספתה של פרשת ציצית לקריאת שמע
- 247 4. סיכום ומסקנות
- 249 III. לתולדות משמעה של קריאת שמע וביטוייהם ההלכתיים
- 249 1. לשאלת טיבה של מצנת קריאת שמע
- 251 2. "מאימתי קורין את שמע בערבים?"
- 251 א. מה טעם נתלה זמן קריאת שמע של ערב בזמן אכילת הכהנים? הסברים וקשייהם
- 258 ב. מחלוקת בית שמאי ובית הלל על זמן קריאת שמע בערבית ומשמעה
- 266 3. האמנם דרשו בית שמאי לקרוא שמע של ערב בשכיבה?
- 275 4. קריאת שמע: בין קבלת מלכות שמיים כבית שמאי לשינון כבית הלל
- 275 א. לשורשה של מחלוקת הבתים על תנוחתה של קריאת שמע
- 280 ב. קבלת מלכות שמיים אצל התנאים
- 284 ג. כוונת הלב בקריאת שמע – מחלוקת ופשרה
- 284 (1) למגוון שיטות התנאים
- 290 (2) כלום הצריכה המשנה כוונת הלב לקריאת שמע?
- 314 (3) לרקע המחלוקת על הכוונה בקריאת שמע
- 316 ד. מה בין הכתוב הראשון לשאר כתובי קריאת שמע? לטיבה של "קבלת מלכות שמיים"
- 320 ה. כיצד נצטמצם היקפה של קריאת שמע מן התורה?
- 327 ו. מצנת קריאת שמע: מדאורייתא לדרבנן ובחזרה
- 327 (1) היאך הפכה קריאת שמע למצווה מדרבנן בלבד?
- 334 (2) תוקפה של מצנת קריאת שמע אצל בעלי הסתמא והבאים אחריהם
- 346 ז. עמידה בקריאת שמע: מבית שמאי ועד בעל חת"ם סופר
- 347 1. עמידה בחלקה הראשון של קריאת שמע: בין אמוראים ראשונים לאחרונים
- 353 2. לתולדות העמידה בקריאת שמע בהלכה הבתרת-למורית
- 360 ח. קבלת מלכות שמיים – דווקא לגברים?
- 365 5. כלום אין קריאת שמע אלא מצנת תלמוד תורה? בין תנאים לבין ממשיכיהם
- 365 א. קריאת שמע בתורתו של ר' שמעון: בין שינון לשינון

- 374 ב. כיצד פטר עצמו רבי מקריאת שמע בהיותו מלמד תורה?
- 380 ג. "והגית בו יומם ולילה" – בקריאת שמע
- 386 ד. ממדרשי אגדה ועד נוסח ברכת אהבה
- 388 6. לשורשה של 'שמע על המיטה' ולתולדות קריאת שמע של ערב
- 388 א. שמע על המיטה – או בבית?
- 397 ב. קריאת שמע: בין הבית לבית הכנסת ובין ערב לבוקר
- 403 7. סיכום ומסקנות
- 411 IV. בין קריאת שמע לברכותיה
- 411 1. בין ברכות קריאת שמע בגבולין לבין אלה שבמקדש
- 416 2. מהי "ברכה אחת"? לביאור מחלוקת האמוראים
- 421 3. לטיבן של הברכות הסמוכות לקריאת שמע – בין המקדש לגבולין
- 424 4. לטיב זיקתה של קריאת שמע לברכותיה
- 433 5. ברכת אהבה וזיקתה לקריאת שמע
- 435 6. להרכבה של הברכה השלישית ושאלת זיקתה לקריאת שמע
- 439 7. ברכת גאולה – גם בלא אזכור יציאת מצרים
- 445 8. מה עניין גאולה לפרשיות שמע?
- 447 9. מה בין "אמת ויציב" ל"אמת ואמונה"?
- 452 10. ברכת המאורות ומשמעותן של ברכות קריאת שמע
- 452 א. מה עניין ברכת מאורות לקריאת שמע? הסברים וקשייהם
- 458 ב. קריאת שמע וברכותיה – או ברכות בוקר וערב?
- 460 ג. עד אימתי נאמרות ברכות קריאת שמע?
- 464 11. סיכום ומסקנות
- 469 V. כיצד קוראים את שמע בציבור?
- 469 1. "ברכו" שלפני ברכות קריאת שמע – ליסודו ולתולדותיו
- 469 א. מה טעם נאמר "ברכו" קודם ברכות שמע בציבור?
- 476 ב. דרך אמירתן של ברכות קריאת שמע כרקע לתולדות "ברכו"
- 482 2. כלום נקראו פרשיות שמע בציבור בדרך אנטיפונית?
- 483 א. דרך קריאתה של שירת הים: למשמעות השוואתה לקריאת שמע
- 494 ב. "כקורין את שמע" – כיצד?
- 496 3. מהו 'פורסין את שמע'?
- 502 4. מניין ל"ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" בקריאת שמע?
- 502 א. "ברוך שם" וכו' בקריאת שמע – מנהג מקדשי?
- 506 ב. מה עניין שמע של אנשי יריחו ל"ברוך שם" וכו'?
- 506 (1) תנאים ואמוראים על קריאת שמע ביריחו
- 514 (2) מהו "כורכין את שמע"?

- 520 ג. "ברוך שם" וכו' במקדש
- 523 ד. "ברוך שם" וכו' בקריאת שמע: מקורו, טיבו ותולדותיו
- 523 (1) "ברוך שם" וכו' כמענה הציבור לקריאת "שמע" של חזן
- 533 (2) כיצד הפך "ברוך שם" וכו' לחלק בלתי נפרד מקריאת שמע?
- 541 5. סיכום ומסקנות

חלק ג - פרקים ראשונים בתולדות הקריאה בתורה

- 548 I. "פרשת המלך ביצד?" - לטיבה של קריאת התורה במעמד 'הקהל'
- 548 1. "תקרא את התורה הזאת" - כולה?
- 551 2. כלום כלולה פרשת המלך בקריאת 'הקהל'?
- 555 3. על לשון "פרשת X"
- 556 4. "פרשת המלך" בתלמודם של תנאים
- 559 5. שתי שיטות בתוכן פרשיות 'הקהל'
- 562 6. למשמעו של מעמד 'הקהל'
- 566 7. סיכום ומסקנות
- II. קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש:
- 568 בין משנה ראשונה למשנה אחרונה
- 568 1. בין קריאת התורה של יום הכיפורים בגבולין לבין זו שבמקדש
- 568 א. קריאת התורה של יום הכיפורים בגבולין: בין המשנה לתוספתא
- 570 ב. קריאה בתורה של כהן גדול ביום הכיפורים - לשאלת רקעה
- 579 2. מה טעם נקראת הפרשה השלישית בעל-פה?
- 585 3. למשמעות ההכרזה "יותר ממה שקריתי לפניכם כתוב" ולדרך התהוות המשנה
- 588 4. פרשת המוסף: בין משנה ראשונה למשנה אחרונה
- 592 5. סיכום ומסקנות
- III. 'מעמדות': "שלב ראשון בתולדותיה של תפילת חז"ל" - האמנם?
- 594 1. מה נעשה במסגרת מעמדות שבמקדש?
- 595 2. מעמדות שבגבולין - מעמדי תפילה?
- 602 3. תענית כיסודן של תפילות המעמד
- 607 4. על המעמדות לאחר החורבן
- 609 5. בין מעמדות של ימי הבית למעמדות שלאחר החורבן
- 614 6. כמה מעמדות מתקיימים ביום? בין מעמדות ימי הבית למעמדות שלאחר חורבנו
- 617 7. כלום נתענו במעמדות של ימי הבית?
- 624 8. למשמעו של מעמד הגבולין: מוסד קריאת התורה וטיב השלכתו על מוסד התפילה
- 628 9. סיכום ומסקנות
- 634

IV. לפשר השמטת מקראות ותרגומים בקריאת התורה:

- 636 האם ומה ביקשו להסתיר?
637 1. מה טעם ברכת כהנים לא נקראת? הצעות וקשייהן
644 2. "לברכה ניתנה": למהותה של ברכת כהנים ומשהו לתולדות הקריאה בתורה
649 3. מה טעם מעשי דוד ואמנון לא נקראים? בין המשנה לתוספתא
653 4. מהו "מעשה עגל השני"?
657 5. המחלוקת ב"מעשה עגל השני" והשלכתה על המחלוקת בשאר הפרשיות
663 6. "מעשה ראובן" – מסורות מוחלפות
667 7. סיכום ומסקנות

כרך ב

חלק ד • תפילות הקבע

כיצד נתעצבה מערכת התפילה הממוסדת?

- 669 I. סוגיות רקע
669 1. לייחודה של מערכת התפילות היומיומית של חז"ל
669 א. מה בין ברכה לתפילה?
672 ב. כלום מצינו תקדימים למערכת תפילותינו היומיומיות?
682 2. ייסודן של תפילותינו על פי מקורות חז"ל: מקורות וניתוחם
691 3. סיכום ומסקנות
- 693 II. העדויות בספרות חז"ל מימי הבית על מתכונת תפילת הקבע ומשמען
- 704 III. מפעלם של חכמי יבנה במיסוד מסגרות התפילה: בין יחיד לציבור
704 1. כלום חייב אדם בתפילת י"ח בכל יום? מחלוקת ורקעה
710 2. תפילת קבע בתורתם של ר' אליעזר ור' שמעון בן נתנאל: את מה שללו?
710 א. "תפילת תחנונים": ליחס שיטתו של ר' אליעזר לשיטת חבריו
712 ב. מקבילות ופשרן
718 ג. האמנם שלל ר' אליעזר מטבע של קבע בתפילה?
726 ד. ר' אליעזר ור' שמעון בן נתנאל על "תפילת קבע"
729 ה. "תפילת הערב אין לה קבע" – קבע של זמן או גם של חובה?
736 3. מחלוקת רבן גמליאל וחכמים על תפילת היחיד ופשרה
736 א. על מה נחלקו?
740 ב. ר' שמעון חסידא על שיטתו של רבן גמליאל: מסורות וטיבן
740 (1) במה דן ר' שמעון חסידא לפי מסורתו של ר' יעקב בר אידי?
745 (2) כיצד נפטר עם שבשרות בתפילת שליח הציבור?
750 ג. בין תפילת היחיד לתפילת הציבור: משמע מחלוקתם של רבן גמליאל וחכמים

- 756 4. תפילת לחש ברבים – כלום תפילת הציבור היא?
- 756 א. איזוהי תפילת הציבור שנשתבחה בידי חכמים?
- ב. "נכנס לבית הכנסת ומצא ציבור מתפללין":
- 764 בין הבבלי לירושלמי ובין אמוראים לסתמא
- 764 (1) הסוגיא וקשייה
- 768 (2) הצעת פתרון
- 774 (3) קדושת העמידה – כלום מתועדת בספרות חז"ל?
- 781 (4) קדושה וברכת "יוצר": בין יחיד לרבים
- 787 ג. מה נשתנתה תפילת שליח ציבור מתפילת לחש?
- 788 (1) תקיעת שופר
- 789 (2) וידוי של יום הכיפורים וסדר עבודתו
- 792 (3) אזכורו הראשון של הגשם בתפילה
- 796 (4) תפילת תענית
- 799 ד. לתולדות מעמדה של תפילת לחש ברבים
- 805 5. תפילות כנגד מה נתקנו? לשורש ההבדל בין תפילות האבות ל"תפילות כנגד תמידין"
- 811 6. לביאור ייחודה של תפילת ערבית
- 811 א. לשאלת הרקע למחלוקת על מעמדה של תפילת ערבית
- 815 ב. "תפילת ערבית רשות" – כלום יש לפרש "רשות" שלא כפשוטה?
- 816 (1) נעילה "פוטרת" של ערבית – מפני שבסתם ערבית יש חובה?
- 819 (2) הטועה בערבית – כלום מחזירין אותו?
- (3) תשלומין לערבית – חובה? משהו לתולדות תשלומי התפילה
- 821 ולמעמד תפילת הרשות
- 828 (4) טרחה כסיבה לפטור מערבית
- 832 ג. ערבית של שבת, מועד ומוצאיאם – כלום הכול הורו שחובה הן?
- 832 (1) ערבית בימים שיש בהם מוסף – חובה?
- 834 (2) כלום יש בחובת הברלה כדי להפוך את ערבית שלה לחובה?
- 837 (3) לטיב יחסה של מצות קידוש השבת לערבית שלה
- 843 ד. מהותה של ערבית – תפילת היחיד
- 850 7. תפילת מוסף – משמעה ותולדותיה
- 850 א. לקדמותה של תפילת מוסף
- 850 (1) דברי בית שמאי ובית הלל על תפילת ראש השנה – במוסף נאמרו?
- 853 (2) מה טעם נקבעו התקיעות בתפילת מוסף?
- 863 ב. לשורשה של תפילת המוסף: רקע ומטבע
- 870 ג. מי חייב בתפילת מוסף? מחלוקת התנאים ושאלת פשרה
- 870 (1) שלוש דעות במשנה – ודעה רביעית
- 874 (2) מה נשתנתה תפילת מוסף משאר תפילות?

- 880 ד. תחילת אזכור הגשם וסימונו רווקא בתפילת מוסף – מדוע?
- 882 ה. מוסף – תפילת הקבע הראשונה: הצעה לתולדות מערכת התפילות
- 882 (1) לאיזו תפילה מתייחסים תיאורי חז"ל הרנים בתפילות ימי הבית?
- 886 (2) שלבים מוצעים בהתהוות מערכת התפילות
- 904 8. על היחס בין תפילות העמידה לבין ברכות ערב ובוקר שסביב קריאת שמע
- 906 9. סיכום ומסקנות

112 IV. מבנה העמידה כביטוי לשורשה

- 912 1. תמיהות יסוד במבנה העמידה
- 914 2. למשמע מקומה של ברכת כהנים בעמידה
- 914 א. ברכת כהנים כמענה לתפילה עם סיומה
- 918 ב. ברכת הוראה כחתימת העמידה
- 925 3. ברכת השלום – תכליתה ותולדותיה
- 925 א. מה צורך בברכת השלום?
- 930 ב. קיבועה של ברכת השלום כחלק מן העמידה והשלכותיו
- 936 ג. לכירור מניין ברכותיה של העמידה ולטיב חתימותיה
- 945 4. ברכת העבודה כביטוי ליסודה של התפילה
- 945 א. הקושי במיקום הברכה ומשהו לשאלת נוסחה
- 952 ב. מיקומה של ברכת עבודה – הסברים וקשייהם
- 955 ג. לטיב היחס בין התפילה לעבודת הקרבנות
- 959 5. לטיבן של תפילות "מעין י"ח" שקבע ר' יהושע
- 959 א. מעין י"ח של כל יום – טיבה ותולדותיה
- 963 ב. מעין י"ח במקום סכנה: פתרון חירתה של "פרשת העיבור" והשלכותיו
- 963 (1) מהי "תפילה קצרה מעין י"ח"?
- 969 (2) למשמע התפילה הקצרה במקום סכנה: הצעות ובחינתן
- 977 (3) גרסתו היחידאית של בכיר עדי המשנה: משמעה ותולדותיה
- 984 (4) על פורשים ומינים בתפילת העמידה
- 991 (5) השלכות תולדותיה של ברכת המינים על תולדות העמידה
- 1000 6. סיכום ומסקנות

1005 V. מחוות התפילה כביטוי למהותה

- 1005 1. מה טעם אין מחוות התפילה נוהגות גם בברכות?
- 1011 2. תפילה בלחש – על שום מה?
- 1011 א. כלום היו שחלקו על חובת התפילה בלחש?
- 1018 ב. "מפני מה תקנו תפילה בלחש?"
- 1024 3. נוכחות שכינה: בין תפילה לברכה
- 1031 4. סיכום ומסקנות

VI. מִיבְנָה אֵל שְׁלֵהי יְמֵי הַתְּנָאִים וְאֵילֶךְ:

- 1033 מחלוקות התנאים על זמני התפילות ומשמען
- 1033 1. לפשר המחלוקת על זמנה של תפילת שחרית
- 1033 א. תמיד של שחר – עד חצות?
- 1039 ב. בוקר – עד שלישי היום
- 1043 ג. שחרית עד חצות: מתפילת ציבור כנגד התמיד אל תפילת "רחמי" של יחיד
- 1056 2. זמניה של מנחה – תחילה וסוף: מחלוקות ופשרן
- 1056 א. המחלוקת על סוף זמן מנחה: הסברים וקשייהם
- 1059 ב. זמנה של תפילת מנחה – מאימתי?
- 1059 (1) "מנחה" מהי?
- 1070 (2) "בין הערבים": לתולדות משמעו של הביטוי
- 1087 (3) לתולדות "מנחה גדולה"
- 1100 ג. סוף זמן מנחה: כלום פתיחת זמן ערבית נגזרת מסיום זמן מנחה – או איפכא?
- 1102 3. ערבית – מתפילה לפנות ערב לתפילת לילה
- 1102 א. ערבית מבעוד יום: שיטות תנאים ואמוראים
- 1106 ב. סמיכת גאולה לתפילה: הלכה ותולדותיה
- 1106 1. כלום מצינו סמיכת גאולה לתפילה בספרות התנאים?
- 1116 2. מקורה ותולדות משמעה של סמיכת גאולה לתפילה
- 1124 ג. ערבית – לפני קריאת שמע או אחריה?
- 1124 (1) לטעם שיטת ר' יהושע בן לוי וסיעתו: ערבית קודם קריאת שמע
- 1131 (2) ערבית לאחר קריאת שמע: שיטת ר' יוחנן, רקעה ותולדותיה
- 1139 ד. "נעילה פוטרת של ערבית": לרקע המחלוקת
- 1139 (1) לשיטת הירושלמי
- 1142 (2) מניין עלתה הסברה כי נעילה בלילה ולכך פוטרת של ערבית?
- 1150 ה. ליסוד המחלוקת על זמנה של ערבית
- 1154 4. כלום נחלקו תנאים בזמנה של תפילת מוסף?
- 1154 א. לשאלת מקורה של המחלוקת על זמן המוסף
- 1156 ב. "מצווה עוברת" כנגד "תדיר קודם"
- 1160 ג. המתפלל מוסף לאחר שבע: מימרות וביאוריהן
- 1164 5. סיכום ומסקנות
- 1175 דרכי ציטוט
- 1186 קיצורי כתבי היד
- 1189 קיצורים ביבליוגרפיים
- 1247 מפתח עניינים
- 1274 מפתח המצוות שברכותיהן נדונו בפרק ברכת המצוות (חלק א, III)
- 1276 מפתח מקורות מספרות חז"ל

אקדמות מלין

לפני כמאה ושישים שנה כתב סבו של ז"ל, רש"ר הירש, את הדברים המפתיעים הבאים:¹

בתקופה זו של אובדן דרך, אפשר כי התרופה הנמרצת ביותר תהיה סגירה זמנית של כל בתי הכנסת למאה שנה! אל נא תירתע, לב יהודי, מרעיון זה! [...] סגירת כל בתי הכנסת בידי היהודים תשמש מחאה נחרצת ביותר כלפי ההתכחשות לבית ולחיים כמושאה של תורת ד'; הדבר יטעים מאין כמותו כי עיקרה של היהדות אינו מצוי בבתי הכנסת, אלא מחוץ להם [...] בחיים עצמם. [...] על מקדש ד' ותורתו להיבנות אל תוך החיים, והוא הדבר שיעניק מזור של קיימא לתחלואינו. או אז אפשר כי נהיה שוב ראויים להשבת בתי הכנסת.

הדברים נכתבו אמנם כתגובה לאתגרי זמנו ומקומו של מחברם, אך לא פחות מכך הם מבטאים את תורף משנתו העקרונית: עניינה הוא עשיית מכלול תופעות החיים לכל גוויניהם כר הפעילות של אדם מישראל, שתכליתו לתקן עולם במלוא היקפו במלכות שדי.² והנה, רעיון סגירת בתי הכנסת שהעז רש"ר הירש להעלות בשעתו, נתממש – לשם מטרה שונה מעיקרה – בעת המגפה שפקדה את עולמנו לפני שנים מועטות: בשל פקוח נפש נאסרו התכנסויות, ובתי הכנסת נסגרו. אולם באותה שעה נתברר כי ביטולה של התפילה בציבור היא גזרה שאין הציבור יכול לעמוד בה; ואם בתי הכנסת נסגרו, הרי תפילה בציבור המשיכה להתקיים, במרפסות, ברחובות ובחצרות, תוך יצירתיות מעשית והלכתית כאחת.³ אפשר שאף

1 S.R. Hirsch, *Gesammelte Schriften*, VI, Frankfurt: *Jeschurun*, 6 (1860), p. 592. נדפס שוב בתוך: a. M. 1912, pp. 142-143. שני תרגומים עבריים ידועים לי לפסקה זו: ראשון בספר במעגלי שנה, ד, תל-אביב תשכ"ו, עמ' קכה-קכו, אלא שמהירי חיבור זה עשו בכתבי רש"ר הירש ככתוך שלהם, תוך עיוותים וסילופים מכוונים (ראה מ' ברויאר, "משוט בשוק הספרים", המעין, תשרי תשכ"ו, עמ' 67-68); ואף פסקה זו לא נמלטה מהוספות של נמיכות הרעת, שבאו בגוף הטקסט, כביכול מאת המחבר הן. תרגום יותר נאמן למקור העמיד ל"י כהנוב, אוסף כתבי רש"ר הירש, א, ירושלם תשפ"א, עמ' סו; מהדורה זו בנויה על התרגום האנגלי: S.R. Hirsch, *The Collected Writings*, I, New York 1984, pp. 390-391, אך גם שם הושמטו דברים מן המקור, ואילו העברית בתרגום זה לוקה בכבודות של ממש. הנוסח שבפנים הוא אפוא משלי.

2 הספרות שרנה בהגותו של רש"ר הירש רחבה; לענייננו ראה, לדוגמה, ר"י ויינברג, שירי אש, ד (ירושלם תשל"ז), עמ' שסה-ססו.

3 ספרות הלכתית בהיקף לא מבוטל נתחברה עוד במהלך המגפה; וראה, לדוגמה, ר"א וייס, מנחת אשר: לקט שיעורים ותשובות, אגרות ומאמרים הנוגעים למגפת הקורונה, ירושלם תש"ף.

בזה נתממש משהו מחזונו של רש"ר הירש – התפילה יצאה מהיכליה המוגבלים, ונתפשטה למרחבים; מכל מקום, חיוניותה של התפילה בציבור, כתופעה שאי אפשר לו לאדם מישראל בלעדיה, נתבלטה במובהק.

האם לא הייתה זו אלא דבקות במסגרות החיים השגורות כתרופת נגד לזעזועי משרב? האם היה זה רק הצורך במפגש חברתי, ולו מרחוק, גם בשעת בידוד? או שמא הייתה זו מחויבות בכל תנאי למימוש עדיפותה ההלכתית של תפילה בציבור? נראה כי אף שיש ממש בכל שלושת ההסברים, אין בהם די. כי אף על פי שעתים דווקא תפילת יחיד בוקעת את שערי הנפש, יש בתפילת הציבור, כשהיא במיטבה, איכות ייחודית שאין דרך חלופית להגיע עדיה. אין זה המקום לעמוד על טיבה של איכות זו,⁴ אך דומה שכל מתפלל חווה את הדבר. חלקים לא מעטים מן הציבור שלפניכם נכתבו במהלך המגפה, ואחד מציריו הוא אכן יחסי תפילת הציבור לתפילת היחיד. עיקרו של הציבור מוגבל לתפילות הקבע, שיש להן קיום דווקא בציבור או גם בציבור;⁵ אולם לאחר שנתקיים הכתוב "ותעצר המגפה", עולה מעצמה ברכה, שביסודה היא ברכת יחיד (אף שנאמרת בציבור), אך הפעם עניינה גם לציבור;⁶ ברוך הגומל לחייבים טובות שגמלנו כל טוב, וחנן לאדם דעה להמציא חיסון המסיר חלי; ברוך אלהים אשר לא הסיר תפילתנו וחסרו מאתנו.

ברם, עם סיום הכתיבה נתרגשו עלינו פרעות שמיני עצרת תשפ"ד, וכל שבא בעקבותיהן. באותו יום מר נתקיים בנו "שאגו צרריך בקרב מועדך", "ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם"; ומתוך כך "איכּי בנפש יקיפו עלי", "יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד על ה' ועל משיחו". ועדיין "לא אתנו יודע עד מה" תהיינה תוצאות המלחמה שהוטלנו אליה, "ותהי המלחמה

4 ראה, לדוגמה ימי ביניים, התלבטותו של ר' אברהם בן הרמב"ם, המספיק, עמ' 196–197, בין שני מיני התפילה: "אם תתאחדנה [...] כוונות עשרה שנתכנסו לתפילה [...] הריהן חזקות מסך עשר כוונותיהן, אם יתפלל כל אחד מהם ביחידות; ובוה יש סודות שה'טעם' מגלה אותם למי שיש לו יד בדרכי עבודת ה'"; וכו'; ומכל מקום, "אפשר שהיחיד – במקצת הזמנים והמקומות – מושגת אצלו הזדככות על ידי התבודדות שבה מזדככת כוונת לבו בעת תפילתו, באופן שתפילתו עולה בהרבה על תפילת צבור". לגינתו מפורט שלדברים ורקעם ראה בלידשטיין, ראב"ם, עמ' 152–158. ואין זה כמובן אלא מקור אחד מתוך רבים.

5 וראה להלן במבוא, 1.

6 וראה מעשה רב של בעל חת"ם סופר, בעקבות הצלתו והצלת אנשים שהיו עמו, במהלך התקפת כוחותיו של נפוליון את העיר פרסבורג: "וביום הכניסה עליתי לתורה וברכתי ברכת 'הגומל' בלשון רבים, ואנשי ק"ק פרסבורג שהיו עמי ענו אחרי בלשון רבים: 'מי שגמלנו כל טוב' (ספר הזכרון, פרסבורג תרל"ט, עמ' 18. בסוף הספר מסופר כי בסיום המלחמה, "ביום ז' בטבת, בכשרי צדק בקהל עם בבית הכנסת הקדושה דכאן, אמרתי היות נכון לקבוע יום מועד להקריב תודה לד' אלקינו; והאמנם אילו פינו מלא שירה כים וכו', מכל מקום נעשה האפשרי על כל פנים, ולא נהיה כפויי טובות, ח"ו". על ברכת הגומל שבדרך יתרו עבור כלל ישראל בעקבות יציאת מצרים, ראה ר' מרדכי הכהן איש צפת, שפתי כהן על התורה, יתרו, ונציה שס"ה, קג ע"ג.

אֲרָכָה". ברכת 'הגומל' אמנם לא תיבטל, אך כעת מתפללים אנו את תפילת אסף (תהלים פ); ובחיתומה הוא אומר:

וְלֹא נָסוּג מִמֶּנּוּ תַחֲיֵנוּ וּבְשִׁמְךָ נִקְרָא.
ה' אֱלֹהִים צְבָאוֹת הִשִּׁיבֵנו הָאֵר פְּנֵיךָ וְנוֹשְׁעָה.

•

"לעתיד לבוא כל הקורבנות בטילין, קרבן תודה אינו בטל; כל התפילות בטילות, הודאה אינה בטילה" (ויקרא רבה ט, ז, עמ' קפה). המבקש כיום לעמוד על דברי תורה מזומנים לפניו אוצרות לא שערום אבותינו, וחש הוא כבן זומא: "כמה יגע אדם הראשון ולא טעם לוגמה אחת עד שזרע וחרש וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה, ואחר כך אכל; ואני עומד בשחרית ומוצא אני את כל אילו לפני" (תוספתא ברכות ו, ב, עמ' 33, ומקבילות). הברכה והתודה לכל המפעלים שהניחו ברשות הרבים, גם זו הווירטואלית, אוצרות בלוסים של תורה – מקורות וגרסותיהם, פירושיהם ומחקריהם.⁷ שפע זה מטיל על הלומד – אם ביקש לצאת ידי חובת תלמוד תורה לאמתו – לייסד את עיונו גם על כל אלה; והמתנסה בכך חש בחריפות את כפילות ראייתו של ננס היושב על כתפי ענקים:⁸ מחד גיסא, זכינו באפשרויות שלא היו בידי קודמינו, והללו מציעות חבילי נתונים מלאים ומקיפים, שמכוחם אף עולות דרכים חדשות בניתוחם ובהבנתם.⁹ ומאידך גיסא, דווקא מן האופק החדש שנפתח לנו נוכחים אנו עוד יותר בקומתם המעניקה חמה של חכמי הרורות; ברוך שבחר בהם ובמשנתם. חסד עשה עמדי מכובדי פרופ' מנחם כהנא, שקרא את החיבור כולו והעיר עליו את הערותיו המחכימות; וכל זאת עשה כדרכו – בעין יפה אך זהירה ובוהנת, ואף בזריות יתרה.

7 בתחום המקורות ייזכרו בעיקר 'פרויקט השו"ת' של אוניברסיטת בר אילן ו'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית, ובתחום הגרסאות – פרויקט פרידברג, מכון ליברמן, אוצר עדי הנוסח לספרות התנאית של אוניברסיטת בר אילן. קודם העידן הווירטואלי הקדים מכון התלמוד הישראלי השלם של יד הרב הרצוג בירושלם וְעָרַךְ חילופי נוסח מכל העדים לכל הש"ס; למשנה הוא נותר עד היום המקום היחיד שבו ערוכים כל עדיה על הסדר (ברפוס ראה אור סדר זרעים: משנה עם שינויי נוסחאות, ירושלם תשל"ב-תשל"ה, וכן משניות הכלולות במהדורת יד הרב הרצוג לכבלי סדר נשים, ירושלם תשל"ב-תשפ"ד).

8 לתולדותיו של ביטוי זה ראה מלמד, ענקים, עמ' 178-181, ובספרות שצוינה שם, עמ' 296-297 הע' 50-43.

9 מצנת תלמוד תורה ודרכיה מתחדשות הן תדיר, כדברי רי"א אלתר: "בכל דור מתגלה דרך חדש על פי התורה, וזהו שכתוב 'מורשה קהלת יעקב', שהוא ירושה המתגלה בכל דור ודור ובכל שנה ושנה, וחז"ל דרשו 'אל תקרי "מורשה" אלא מאורסה, פירוש שיש דרכים חדשים בתורה, שעדיין לא יצאו מכוח אל הפועל, עד שיבוא הזמן והדור אשר ביגיעתם בתורה יתגלו הדרכים הנ"ל, וזהו בחינת ארוסה ולא נשואה" (שפת אמת, סוכות, תרמ"ח, בר"ה בענין).

במקומות הנדרשים שיבצתי את דבריו בשמו, אך ביקורתו הבונה תרמה יתר על הנראה לעין. יישר חיליה ויתברך מן השמיים.

הרב אב"י ונגרובר הופקר על עריכתו הלשונית של הספר, והרב חנוך ולדנברג הוא שסָךְרו ועימדו; מפתח המקורות נערך בידי הרב שאול ברוכי. גם ברוכים יהיו שלושתם על השילוב הנאה של דייקנות וזריזות. הגב' יעל מאלי הפנתה אותי לאמֶן יורם רענן, שטוב טעמו מעטר את עטיפת הספר; "מלא אתם חכמת לב".

ברכה ותודה מרובות לאישים ולגופים שנשאו במשא הספר: המרכז על שם א"מ נפתל לחקר התורה שבעל־פה בפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר אילן; הקתדרה לחקר התלמוד על שם ז' ול' גאספר בראשות ידידי ורעי פרופ' אהרן עמית, והקתדרה לחקר ההלכה על שם מ' רובן, אף הן בפקולטה למדעי היהדות של אוניברסיטת בר אילן; קרן בית שלום, קיוטו, יפן, בסיוע ידידותו של מכובדי פרופ' שמריהו הוז, אוניברסיטת בר אילן. ברך ד' חילם ופֶעַל ידם תרצה.

תודה יאתה לאנשי הוצאת מאגנס, איש אשר כברכתו, ובראשם המנכ"ל מסביר הפנים יהונתן נרכ; תתברך עבודתם היעילה והמסורה.

ד"ה

ירושלם ת"ו, "והיה טרס יקָאָו ואני אענה" לפ"ק

מבוא

1. מה מבקש חיבור זה להוסיף לחקר התפילה וכיצד?

התפילה היא תופעה המלווה את התרבות האנושית מאז ומקדם: האדם פונה לאלוהיו בכל עת שחש בכך צורך, לשם הלל, בקשה והודאה, ומעבר לכך – לשם קרבת אלוהים.² כתופעה אוניברסלית יסודית העסיקה התפילה את אנשי הרוח בכל מקום ובכל זמן,³ ואף המחקר המדעי נזקק לה, וזאת בתחומים מגוונים של מדעי הרוח והחברה.⁴ במסגרת זו אף התפילה בישראל נעשתה מושא למחקר.

התפילה בישראל כוללת גם תפילות אישיות ומזדמנות, ובמקרא הללו מרובות במיוחד בספר תהלים,⁵ אך ענייננו הוא במערכת תפילות הקבע, שבעיקרן מתקיימות בין ביחיד ובין בציבור. לכאורה, תחום זה כבר נחקר באופן אינטנסיבי: יש הרואים בחיבוריו של יט"ל צונץ מאמצע המאה ה"ט למניינם⁶ את ראשיתו של מחקר זה,⁷ ויש התופסים את ספרו של א"י אלבוגן מתחילת המאה העשרים⁸ כנקודת הפתיחה;⁹ אך בין כך ובין אחרת אין ספק כי ענף

- 1 יפה הגדיר דרונר, תפילה, עמ' 22, את האדם "A Praying Animal", ובתרגומו של שניא, תפילה, עמ' 9 ואילך: "יש מתפלל". השווה השל, מסות, עמ' 116: "Prayer is... an act that expresses the very essence of man... He who has never prayed is not fully human"
- 2 השווה הגדרתו הקלאסית של רבנו בחיי ׳ פקודה: "תפילה אינה כי אם כלות הנפש אל האלוהים, וכניעתה לפניו עם רוממותה לכוראה, ושבחה והודאתה לשמו, והשלכת כל יחביה עליו" (חובות הלבבות, תרגום ׳ תבון, שער ה, ג [עמ' 218]).
- 3 ראה, לדוגמה בעלמא, מפתח השמות והביבליוגרפיה בסוף חיבורו הנודע של היילר, תפילה. חיבור זה, אף שבמקורו הגרמני הופיע לראשונה סמוך לאחר מלחמת העולם הראשונה, דומה שעדיין לא נס ליחו; אלא שיש ליטול בחשבון את עולמו הפרוטסטנטי המובהק. לחיבור מאוחר יותר ראה למשל מוס, תפילה.
- 4 גיוונם הגדול של תחומי המחקר שהתפילה נוגעת בהם גורם קושי בכניית דיסציפלינה עצמאית לחקר התפילה; השווה רייף, תפילה, עמ' 21; סרסון, התפתחויות, עמ' 180.
- 5 וראה להלן הע' 21.
- 6 צונץ, דרשות (ראה מפתח שבסופו, עמ' 559, ערך 'תפילה, תפילות'); צונץ, מנהגי.
- 7 ראה למשל רייף, תפילה, עמ' 14. לסקירת תחנות עיקריות בתולדות המחקר, מצונץ ועד היינמן, ראה סרסון, שיטה.
- 8 אלבוגן. ראה גם אלבוגן, עיונים.
- 9 ראה למשל ארליך, פתח.

זה של מדעי היהדות רשם מאז ועד היום התקדמות מרשימה. ספרות עצומת ממדים נכתבה בחקר התפילה ממכלול זוויתיה,¹⁰ וחלק מרכזי הימנה נזקף לזכות גילוי הגניזה הקהירית ומחקרים מפורטים שנעשו בתעודות שנשתמרו בה: הללו שינו כליל את ידיעותינו על נוסחי תפילה ונוהגיה בתקופה שהגניזה משקפת,¹¹ ומתוך כך העמידו בסיס חדש לחקר תולדות התפילה ותבניותיה.

ברם, בסיס חדש זה לא הכריע בשאלות היסוד בחקר התפילה. כך, לדוגמה, הפלוגתא הידועה בדבר דרך התהוות התפילה, שמייצגיה ברור האחרון הם יוסף היינימן ועזרא פליישר: כלום באה מערכת התפילה 'מלמטה', כיצירה עממית, וההיסטוריה שלה נפתחת הרבה קודם חורבן בית שני,¹² או שמא הוקבעה התפילה 'מלמעלה', במהלך חד פעמי של הטלת חובה, וזאת מכוחו של רבן גמליאל ובית דינו ביבנה שלאחר החורבן?¹³ מחלוקת בסיסית זו נראה שעדיין לא הוכרעה כל צורכה.

אולם דומה שמעבר לשאלות יסוד מעין זו על רקעה של התפילה, עיקר החסר בחקר התפילה מצוי בהבהרת תבניתה מתוכה. כי המבקש מתווה כולל לבנייה של מערכת תפילות הקבע, שיעמיד על בסיס מחקר נאות את הרכבה של המערכת, את טיב חלקיה למיניהם ואת יחסיהם ההדדיים, ייאלץ עד היום להסתפק בספרו של אלבוגן: מחקרי התפילה שבאו אחריו לא הציגו תמונה רחבה מעין זו, הטעונה לפי עצם טיבה ניתוח מפורט של סוגיות תלמודיות רבות ביותר. וברי כי חיבורו של אלבוגן, למרות מעלותיו, רחוק עד מאוד ממיצוי הנתונים (ספרות חז"ל ועדויה; תעודות מדבר יהודה וכתבי הגניזה; ספרות הגאונים והראשונים), כפי שאלה עומדים בפנינו כיום; ועוד יותר רחוק הוא מדרכי המחקר התלמודי של ימינו. אין אפוא לתמוה על שפעמים לא מעט התמונה המצטיירת אצלו שגויה, ומסקנותיו תלויות על בלימה.¹⁴

10 ראה תבורי, ביבליוגרפיה, והוספות בתוך: רפליד ותבורי, סידור, עמ' 55-86, ומאו (תשנ"ד) נרחב החומר לאין שיעור. אך ראה הערכת תבורי, יובל, עמ' 67-68: "יש פריחה גדולה בתחום חקר התפילה, אך [...] במידה מסוימת אפשר לומר שעיקר עיסוקם [=של החוקרים] בתפילה הוא מתוך רצונם להבין תופעה אחרת". השווה רייף, תפילה, עמ' 21.

11 ראה, למשל, דוגמאות מייצגות משלושה דורות של מחקר: מאן, קטעים; פליישר, תפילה; ארליך, עמידה, ועוד כהנה וכהנה.

12 כשיטת היינימן, התפילה, עמ' 9-51, ולאורך ספרו.

13 כשיטת פליישר, עמ' 3-103. לשתי השיטות מקורות קדומים להם, ולא צוינו כאן אלא על פי מייצגיהם הבולטים האחרונים.

14 בשעתו עשה י' היינימן רבות לערכון החיבור במהדורה העברית שלו (תשל"ב), אך מן הזווית הנדרונה כאן הדברים עדיין לקויים הרבה. לדוגמה גרידא, ראה תא-שמע, התפילה, עמ' 115, שלאחר ציטוט פסקה שלמה מספרו של אלבוגן, קבע אל נכון: "פרט למשפט הראשון בקטע זה, כל מה שנאמר כאן בטעות יסודו"; והטעות שם נובעת, בין השאר, מערכוב גמור בין תפילת ערבית לבין קריאת שמע של ערבית!

עניינו של חיבורנו הוא אפוא טיב מוסדותיה העיקריים של תפילת חז"ל ותולדות בניינה, בשלהי ימי הביית השני ובעיקר בתקופת התנאים והאמוראים. מניסוח זה של מטרנתו עולות ארבע הסתייגויות עיקריות:

(א) קביעת מוסדותיה העיקריים של תפילת חז"ל טעונה קנה מידה להערכת המרכזיות של מרכיבי התפילה השונים, וכמבחן לכך נקטנו את תיעודם של הללו במשנתנו, משנת רבי.¹⁵ נושאים כלל לא זוטרים במערכת התפילה המופרת לא נכללו אפוא במסגרתנו, בשל היעדרם מן המשנה (ולהלן 3 נעמוד בתמצית על טיבם); ואם נזקקנו למשהו מאלה, לא היה זה אלא מתוך צורך בירורם של נושאים הכלולים בדיונינו.

(ב) עניינו אינו בנוסחאות התפילה, אף לא בכיאוריה ובפירושי לשונותיה; ואם נזקקנו למקצת מקצתם, אף כאן צורך העיון בנושאים דידן הביא לכך.

(ג) עיסוקנו הוא בתפילה של חז"ל – ולא בתפילה בימי חז"ל. מידת התקבלותם של תפילת חז"ל ומוסדותיה בציבור הרחב באותם ימים, ושרטוט תולדות אימוצם והתפשטותם, אינם כלולים אפוא במסגרתנו. כי נושאו של חיבור זה הוא בניינה של המערכת – כפי שראוה חכמים, ועל דעתם; "תפילות הקבע – בתלמודם של חכמים". אלא שלמים הפכה תפילה זו כידוע דומיננטית.¹⁶

(ד) בית הכנסת, תולדותיו והלכותיו הוא פרשה גדולה ורחבה – הלכתית, היסטורית וארכיאולוגית – שנדונה בספרות רבת ממדים;¹⁷ אך הואיל ולא מצינו שבית הכנסת משמש תנאי לתפילה ולמרכיביה, אין הוא כלול בעיונינו.

מהגדרה זו של הנושא עולה כי עיקר תכליתו ימצא בחקר ספרות חז"ל מתוכה. אין אמנם ספק כי לשם הבהרת המצוי אצל חז"ל יש למצות את נוהגי התפילה ומטבעותיה אשר עולים

15 חריגה היא ברכת המצוות (שתידון להלן חלק א, III), לפי שבעניינה חלק חשוב מן הדיון הוא הספק בעצם אזכורה במשנה.

16 לקביעת נגד, תפילה קדומה, עמ' 427, כי תולדות התקבלות התפילה והשתרשותה בציבור חשובות מן העיון במקורותיה שבספרות חז"ל, יש אולי מקום מבחינת ההיסטוריה החברתית והדתית של הציבור היהודי בתקופה ההיא, אך היפוכם של דברים הוא הנכון מבחינת חקר התפילה עצמה, כפי שנתעצבה בידי חז"ל וכפי שלבסוף נתקבלה. וברי שאין בכך כל ניגוד לדבריו הנכוחים של פליישר, תפילה, עמ' 16: "תרבותה של אומה אינה מתמצית במעשי חכמיה, אלא היא סך הכל ממה שנספג ממורשתה הרוחנית בהווה היומיומית של פשוטי בניה". ההלכה הנהוגה לגוניה, הן בסוגיית התפילה והן בשאר סוגיות, היא פרי ההתעצמות הדינמית בין מסורות מקודשות, תפיסות מתחדשות ונסיבות היסטוריות ותרבותיות מתחלפות. אולם חיבור זה, כאמור, בא לתאר את התמונה המצטיירת מספרות חז"ל, והשפעתה שלזו לדורות הייתה דומיננטית.

17 ראה למשל חיבורו המקיף של לוין, בית הכנסת, ובביבליוגרפיה שבסופו, וראה עוד רשימתו הביבליוגרפית של תבורי, בתי כנסת; ומאז (תשס"א) כבר ניתוסף עליה הרבה מאוד. וראה, לדוגמה, קובץ רחב של מחקרים משנת 2020 בעריכת דורינג וקראוס, בתי כנסת.

מספרות בית שני לגווניה, ואף מספרות חיצונית למיניה, כתקדימים או כמקבילות לתפילות של חז"ל. כך גם ברי כי אף מן התפילה והפיוט הבתרת-למודיים יש ללמוד, בזהירות הראויה, משהו ממה שקדם להם. ואף על פי כן ודאי הדבר כי המקור העיקרי להבנת תפילת חז"ל אינו אלא ספרות חז"ל.

נמצא כי חקר תפילתם של חז"ל אמור לאמץ ולקבל על עצמו את המתודות שנתגבשו במחקר המודרני של הספרות התלמודית. ואין הדבר מובן מאליו, לפי שאף ראשי המדברים בחקר התפילה לא תמיד הורגלו בקני המידה הנדרשים למחקר התלמוד, הן בתחומים הראשוניים של נוסח המקורות¹⁸ והבנתם,¹⁹ כל שכן בתחום הפרדת המקורות לרובדיהם ובירור יחסיהם זה לזה. המחקר המוצע כאן יבקש אפוא להבהיר את מערכת התפילות של חז"ל – בראש ובראשונה על יסוד מחקר מדויק של המקורות הרלוונטיים בספרות התנאים והאמוראים; אלא שאף מקורות שמחוץ לאלה יידונו ככל שתהא בהם תרומה להבהרת המקורות החז"ליים.

כיצד יש אפוא למקורות התלמודיים להתברר? מבוקש ראשוני, שאמור להיות מובן מאליו, הוא מיצוי ביקורתי של עיקר הספרות התורנית לדורותיה בפירוש הסוגיות; אך בנוסף לכך, על שלושה דברים עומד מחקרה של סוגיא תלמודית:²⁰ (א) בירור שיטתי של הנוסח על יסוד מכלול עדי הנוסח המצויים ויחסיהם ההדדיים; (ב) הבהרת הלשון על פי פשוטו בהקשרו ועל יסוד משמעו בשאר היקרויות; (ג) על בסיס שני אלה מתאפשרת העמידה החיונית על הרכבו הספרותי של המקור, הבחנת רבדיו אלה מאלה ועמידה על יחסיהם ההדדיים.

18 דוגמה אחת אופיינית תספיק לענייננו כאן (לקוחה מלהלן חלק ד, עמ' 690). במגילה יז ע"ב נסמכו זו לזו שתי מסורות: לפי האחת, "שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה", ואילו לפי השנייה, "מאה ועשרים זקנים, ובהם כמה נביאים, תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר"; ועל כך נאמר שם יח ע"א: "וכי מאחר דמאה ועשרים זקנים, ומהם כמה נביאים, תיקנו תפילה על הסדר – שמעון הפקולי מאי הסדיר? שכחום וחזר וסדרום". סוגיא זו היא אחת מן המרכזיות באשר לדעת חז"ל על תולדות התפילה, וחוקרים הרבה עסקו בה; אך מרובם נעלמה העובדה שכל עצם הקושיא והתירוץ אינם מצויים כלל בכל תשעת כתבי היד שבידינו לשם! לא ניתוספו הדברים אלא בגיליון כ"י מ 140 וברפוסים (וכן במקצת ראשונים, ראה שם הע' 103). ראה למשל: פליישר, עמ' 33 הע' 68; לוי, בית הכנסת, עמ' 513; לנגר, מינים, עמ' 18; שטמברגר, מינים, עמ' 80 הע' 11; לנגר וסרסון, בחינה, עמ' 227, ועוד. נמצינו למדים כי דיון זה שברפוס אינו אלא הוספה מאוחרת, ומהיעדרו במקורם של דברים עולה כי חכמים לא ראו סתירה בין שתי המסורות, לפי שפירשו אל נכון את טיב פעולתו של הפקולי; ראה להלן שם, עמ' 687-691.

19 לשלוש רוגמאות בלבד, על דרך ההזדמן גרידא, ראה להלן: חלק ב, עמ' 238 הע' 211; חלק ד, עמ' 712 הע' 199; שם עמ' 993 הע' 302. וכאלה לא מעט.

20 השווה: גינצבורג, א, עמ' יז; רוזנטל, עיונים, עמ' 331; ספרי מה נשתנה, עמ' 2. לתיאור המתודה הנקוטה בידי ראה בלנקובסקי, טיעונים, עמ' 5-7.

משנתקיימו כל אלה במקור הבודד, יש למצות באותה דרך את העולה ממקבילותיו, ומתוך ההשוואה ההדרגתית ניתן לבקש את בירורם של דברים ואת תולדות משמעייהם. בדרך זו נבקש אפוא להאיר מחדש את תמונתה של מערכת התפילות בישראל, עיקרה ותולדות גיבושה.

2. תפילת הקבע ויסודותיה – ברכה, קריאה ותפילה: על מתווה החיבור

התפילה בישראל בראשיתה המקראית אינה שונה במהותה מן התפילה האוניברסלית: היחיד או הציבור פונים בה לאלוהים בכל עת שחשים זקוקים או ראוים לכך.²¹ מדובר אפוא בתפילה

21 אחיטוב, תיאולוגיה, עמ' 23, טען כי בניגוד לתפיסה הרווחת, "הארם הפשוט המקראי" אינו רשאי להתפלל ישירות שלא בציבור או שלא בתפילה ממוסדת, אלא הוא נזקק לתיווך – של נביא או של מקום קדוש, למעט יוצאים מן הכלל; אך נראה שאין לראיתו עמידה. דוגמתו הראשונה היא מהוראת ה' לאבימלך לפנות לאברהם שיתפלל בעדו "כי נביא הוא" (בראשית כ, ז), הרי שלתפילת אבימלך אין מקום; אך נוסף לכך שאבימלך כבר קדם והתפלל בעצמו ("ה', הגוי גם צדיק תהרג" וגו', שם ד), ואף נענה בחיוב עקרוני (שם ו), הרי הפנייה לאברהם אינה משום שאבימלך אינו יכול או רשאי להתפלל, אלא מפני שסיכויי תפילתו של אברהם להתקבל גדולים מאלה של אבימלך (ולכך נתכוון רש"ם על אתר, שלא כאחיטוב שם, הע' 71, המסתמך עליו). הוא הדין בתיאורי שלמה בחנוכת המקדש (מל"א ח) על התפילה שתיערך בו או בהתכוונות אליו: אין ללמוד מכאן שתפילה אחרת אינה לגיטימית, אלא שסיכויי התפילה במקדש להיענות רבים יותר (על עניינה של התפילה במקדש או דרכו ראה להלן חלק ד, עמ' 1024–1031). כך גם בתפילת יתום ואלמנה: ההבטחה שהובטחו "שמע אשמע צעקתו" (שמות כב, כב) אינה מלמדת כי תפילת סתם אדם אינה קבילה, אלא רק שאין מובטח לה להתקבל. על ספר תהלים, שמלא עד גדותיו תפילות אישיות ומזדמנות, כתב אחיטוב, עמ' 26, שבעריכתו ניכרת כוונה להשתמש בתפילותיו בקביעות; אך זהו שימוש שבריעבר, ויצירתם הראשונית של תפילות הספר שוללת במפגיע את הנחת אחיטוב. שלילתה של תפילת רשות אישית ייחס אחיטוב גם לתנאים, בניגוד לפשט דבריהם; אין כאן המקום לדון בכל דבריו (וראה להלן חלק ד, עמ' 709 הע' 187; עמ' 727 הע' 274; עמ' 824–825 הע' 683–684), ואסתפק כאן בדוגמה ראשונה מחיבורו, עמ' 32–33: בתוספתא (ברכות ו, ז, עמ' 35, ושבת ז, כב, עמ' 28) הותר להתפלל על מלאכות "שתכנס בהן ברכה ואל תכנס בהן מאירה", וליברמן, מועד, עמ' 102, העיר כי היה מקום לאסור תפילה מסוג זה בשל קרבתה לדרכי האמורי, אך חכמים התירוה כדי שתחליף מיני לחשים והשבעות. מכאן הסיק אחיטוב כי אילולא תקנת ההיתר הייתה עצם תפילת הרשות האישית אסורה בכללה. אך הרקע לאיסור האפשרי על תפילה זו הוא, כדברי ליברמן, דווקא קרבתה לדרכי האמורי, ומכאן דווקא עולה כי בתופעה הכללית של תפילת רשות אישית אין כל פגם. אחיטוב נסתמך (שם, עמ' 20–22) על הגותו של רי"ד סולוביצ'יק, הסבור כי התפילה טעונה 'מתיר', שבלעדיו אינה לגיטימית. אך היסודות לטיעון זה, כפי שנפרשו בכתבי הרב (ראה למשל איש ההלכה – גלוי ונסתר, ירושלם תשל"ט, עמ' 244 ואילך, ובשיעוריו על התפילה, ראה למשל ר' גרודנר, על התפילה: שיעוריו של הרב רי"ד סולוביצ'יק, ירושלם תשע"ב, עמ' 57–58, ועוד) נושאים אופי דרשני, ודומה שקשה למצוא לטענה בסיס של ממש במקרא ובספרות חז"ל (וראה הרטמן, התפילה, עמ' 207–216); וראה להלן חלק ד, עמ' 1137 הע' 870. על שינוי

נסיבתית, לרגל אירועים או מצבי נפש הבאים על האדם. אך כבר נאמר כי לא בוז נעסוק, כי אם בתפילה הממוסדת, היינו בתפילות הקבע שנתקבלו כהלכה מחייבת. בתפילות קבע של יחידים (כגון אלה של דניאל), או של קבוצות חסידיות או כיתות של ימי הבית, לא נדון אלא לצורך הבהרת תפילות הקבע שנתמסדו בידי חז"ל. הללו מתקיימות בעיקרן הן בציבור הן ביחיד, בזמנים קבועים ולפי סוגיהם השונים של ימות השנה – ימי חול, שבתות ומועדים. מדובר אפוא במערכת מובנית, שמבקשים אנו לעמוד על טיבה, הרכב חלקיה ויחסיהם ההדדיים.

כדי להבהיר את מתווה חיבורנו, עלינו לצייר מעין סקיצה של עיקר החלקים המרכיבים את המבנה הכולל של תפילות הקבע. מדובר בארבע תופעות מובחנות: שלוש מהן – ברכה, קריאת שמע ותפילה – מתקיימות הלכה למעשה בין ביחיד ובין בציבור, ואילו הרביעית – קריאת התורה – נוהגת דווקא בציבור. ראשונה מאלה שתידון היא הברכה, בהיותה מיוצגת במערכת שלנו בכל חטיבותיה: הברכה היא גם גרעין תבניתה של תפילת העמידה, וברכות נוהגות אף כליויי לקריאת שמע ולקריאה בתורה. אולם מערכת הברכות היא מכלול מסועף, וחלקים מרכזיים בו – כגון ברכות הנהנין והראייה למיניהן – אינם עניין כלל למערכת התפילות, ולא יידונו אפוא בחיבורנו. עיוננו באילן הברכות יתמקד בשני ענפים המשתרגים הימנו: ברכת כהנים וברכת המצוות (שמהן יעלה דיון אף בברכות שבח הוראה); אלא ששתי אלה שונות זו מזו מעיקרן: ברכת כהנים משמשת חלק מתפילות הקבע בציבור, ומצד מהותה אינה כלל ברכה לה' כשאר הברכות, אלא ברכת ה' למתפללים; ולא עוד אלא שניסוחה קבוע

דגש שהטיל ר"ד סולוביצ'יק עצמו בעניין זה עם הזמן העמיד חתנו ותלמידו ר"א ליכטנשטיין, תפילה, עמ' 294–295. אמנם מצינו מקור לתפיסה זו ברברי רבנו בחיי ן' פקודה (לעיל הע' 2, עמ' 228–229): "ואמרו על אחד מן הצדיקים שהיה אומר אחר תפילתו: אלוהי, לא נשאני לבי לעמוד לפניך סכלי בפחיתות ערכי ומיעוט ידיעתי בגדולתך ורוממותך, כי אתה רם ונשא, ואני נקלה ונבוה וקטון משאול ממך ומקורא אליך [...] אבל הרשני על זה מה שרוממתני בצוותך אותי לקרוא אליך" וכו'. כאן מפורש כי התפילה טעונה 'מתיר' (תפילה זו, בלא מקורה, הובאה בסידור תפילת ישראל, ונציה תק"ט, שו ע"א). אלא שלשון "אחד מן הצדיקים" (או כיו"ב) ב'חובות הלבבות' לקוח פעמים הרבה ממקורות מוסלמיים (וראה הקדמתו, עמ' 20, על שאיבתו מן "החסידים והחכמים שבכל אומה"); ראה מהר" אברהמוב, עמ' 183 הע' 93; עמ' 196 הע' 14; עמ' 208 הע' 58; עמ' 228 הע' 18; עמ' 231 הע' 23–25; עמ' 249 הע' 25; עמ' 265 הע' 19; עמ' 323 הע' 34. רבנו בחיי דווקא המליץ על תפילות רשות; ראה למשל חובות הלבבות, י, ו (עמ' 269). [מצינו אמנם מגמה של צמצום התפילה לגדרה המחויב, אך לא בשל צורך ב'מתיר' לשם פנייה לה', אלא מפני חוסר כוונה; ראה, לדוגמה, דבריו החריפים של רי"י הלברשטם (תרס"ה–תשנ"ד), אדמו"ר מצאנז'קלוינובורג, על מנהג אבותיו שלא לומר מזמור "לדוד ה' אורי" בחודש אלול: "עתה אשר בעוה"ר [...] כל תפילותינו רק משפח ולחוי, וכבר אמר רבינו [...] רמ"ל שאלמלא לא חטאתי אלא מה שאני מברך מאה ברכות בכל יום דיו! ומה יענו אזובי קיר [...] רק ההברכה לא יגונה מה שמוזכר בש"ע ובכתבים אין ברירה ומההברכה לומר, כמו כל קיום המצוות, אבל מה שאפשר לפטור ממנה יותר טוב לכגון רידן" קובץ אגרות קודש, קרית צאנו תשל"ב, עמ' כ.)].

בתורה. ואילו ברכת המצוות משתייכת לפי טיבה לשאר מיני ברכה המופנים לה', מטבעה נתקבע בידי חכמים ויישומה אינו מצטמצם כלל למערכת התפילות. אך אף שברכת המצוות מצויה גם בלא זיקה לתפילה, לא ראינו לנכון לדלג על סוג זה של ברכות לפי שהוא מתקיים בפניות שונות של מסגרת התפילה: קודם ברכת כהנים, בברכות התורה, וכן בקיום מצוות המתלוות ברגיל לתפילה, כגון ציצית, תפילין ושופר. חטיבתו הראשונה של חיבורנו תוקדש אפוא למוסד הברכות, מראשיתו הקדומה – ברכת כהנים, המצויה כבר בתורה – אל החוליה שלפי הצעתנו היא המאוחרת בתולדותיו: ברכת המצוות. בתווך יידון מוסד הברכות בכללו מבחינות מהותיות.

ברכות מלוות אף את התופעה שתידון בחטיבה השנייה – קריאת שמע. אך קריאת שמע עצמה היא עניין נבדל בשורשו מטיבן של עיקר הברכות: מטבע הברכות נתקבע כאמור בידי חכמים, ואילו קריאת שמע מתמצה בפרשיות מן התורה; בברכות פונה האדם לבוראו, ואילו קריאת שמע מופנית לאדם הקורא. קריאת שמע קובעת אפוא דיון לעצמה, והיא תידון מזוויותיה השונות: מקורה, פרשיותיה, משמעה, טיב ברכותיה, ואף דרך קריאתה בציבור.

החטיבה השלישית בחיבור עוסקת בקריאת התורה. תיעודה הראשוני כליטורגיה ציבורית. מצוי כבר בתורה (קריאת 'הקהל'), והוא קדום לתיעוד ציבוריותם של שאר חלקי המערכת. אף כאן מדובר בפרשיות מן התורה, אף כאן אין הקריאה מופנית לה' אלא לשומעים, ואף כאן מצטרפות לקריאה ברכות – כל זאת כבקריאת שמע; ואף על פי כן, אופי הקריאה שונה מעיקרו: שלא כקריאת שמע, קריאה בתורה נעשית דווקא בציבור ודווקא מתוך ספר תורה, ואף אינה מתקיימת באורה יומימי אלא לעתים מזומנות. חטיבה זו בחיבור תדון בחוליותיה הקדומות בלבד של קריאת התורה, החל מזו המצויה כאמור כבר בתורה; ובירור זה ישליך באופן מהותי אף על עניינה של החטיבה הבאה.

חלקו המסיים של חיבורנו – ולפי היקפו חלקו הגדול – יעסוק בתפילות עצמן, הווה אומר בתפילות העמידה, שגיבושה המלא של חובתן יתברר כמאוחר לאלה של החלקים הקודמים. מבחינת חלוקת התחומים המוצעת כאן, תעלה בדיון זה שאלת ההבחנה בין עולם הברכות למערכת התפילות: בשתייהן פונה האדם לבוראו פניית מישרין, וזאת במטבעות שהוקבעו בידי חכמים, ולא בפרשיות מקראיות; ולא עוד אלא שתפילות העמידה הן לאמתו של דבר מקבץ של ברכות, שהרי כל אחת מחוליות העמידה מסיימת במטבע הקבע של ברכות ("ברוך אתה ה'"). אף על פי כן, עולמה של תפילה מובחן בבירור מזה של ברכה, ויהיה עלינו לעמוד על שורש ההבחנה: בין מצד העילות המזומנות את התפילה מהך גיסא ואת הברכות מאידך גיסא, ובין בעצם טיבה של הפנייה לה' המובעת בהן. אך עיקרה של החטיבה יוקדש – על יסוד כל שנתברר בחטיבות הקודמות – להעמדת מערכת התפילות, משורשה אל ענפיה

השונים: תפילות ציבור ויחיד ויחסיהן ההרדיים; שלוש תפילות יומיות, זמניהן ויחסיהן ההרדיים, תפילות שבת ומועד ויחסיהן לתפילות החול, ועוד.²²

3. משהו על החסר מן הספר

נוסיף כאן דברים אחרים על חטיבות התפילה שלא יידונו, מתוך שלא נזכרו במשנה (כרלעיל 1). ניתן דעתנו על תיעודם הראשון של חלקי תפילה אלה ועל טיבם, מתוך ניסיון לבחון את משמע היעדרם מן המשנה.

תפילות הבוקר והערב המתועדות במשנה אינן אלא קריאת שמע וברכותיה ותפילת עמידה, ואילו תפילת מנחה אינה אלא תפילת עמידה. אך בתפילתנו מוקפות כידוע תפילות המשנה, בעיקר בשחר, בטבעת של ברכות, תפילות, פרקי לימוד ומזמורים, שלא נזכרו במשנה; וכך הם עיקרי הדברים:²³

(א) מתוך ברכות השחר, רק לברכות הזהות ("שלא עשני גוי,²⁴ בור/עבר,²⁵ אשה")²⁶ יש

22 פרקים אחרים מן החיבור מיוסדים על מאמרי מן העבר (ראה ביבליוגרפיה שבסוף הספר), אך במסגרת זו פנים חדשות באו לכאן: העיון המתחדש הביא לידי שינויים הרבה, בכללות ובפרטות, ואף המערכת הרחבה מנהירה את חלקיה באור חדש.

23 הריון להלן מתייחס לתפילת חול בלבד, ולחלקים המשותפים למנהגים הרווחים.

24 השינוי מ"שלא עשני גוי" ל"שעשני ישראל" בעטיה של הצנוורה אינו מענייננו כאן; וראה תבורי, זהות, עמ' 110 הע' 10. כנגד השערת רז'קרוצקין, צנוור, עמ' 190, כי מקור השינוי אינו חיצוני אלא נובע מרצון בהגדרה עצמית שאין בה הנגדה לנצרות (להסתמכותו על וידר לא מצאתי יסוד), ראה ידידיה, ברכה, עמ' ג הע' 10.

25 אף חילוף זה אינו מענייננו כאן; וראה תבורי שם, עמ' 111-114 (השערת גינצבורג, ג, עמ' 229, כאילו גרסת "בור" בבבלי אינה אלא תיקון לגרסה המקורית "בהמה", לא צוינה בידי תבורי שם; אך כבר בירר וידר, התגבשות, עמ' 206-214, שאין להשערה זו כל יסוד).

26 על נוסחי הגניזה המפותחים בברכות אלה העיר ליברמן, זרעים, עמ' 121, ש"מוכח מתוכן שהן מאוחרות מאד, ואין לסמוך עליהן כלל". גם היינמן, התפילה, עמ' 104, ציין ל"צורות שונות ומשונות" בברכות אלה שבנוסח ארץ ישראל, אך לשיטתו ראה בכך ראייה להיעדר כל נוסח מקורי. למגוון הנוסחים ראה גם וידר, התגבשות, עמ' 208-217. ליברמן, שם עמ' 120, ציין בעקבי קודמיו (החל משופנהאואר, העולם, עמ' 347) למקבילות יוניות של ברכות אלה (ויש כאלה אף במקורות נוצריים ואיראניים כפי שציינו חוקרים; ראה תבורי שם, עמ' 116-120), וכתב: "אין שום הכרח לראות כאן השפעות חיצוניות, שהרי הברכות הללו הן על טובות הש"י עם האדם, ומטבע כל אדם להרגיש בהן". כנגדו ראה וידר שם, עמ' 211 הע' 57; הַר, השפעות, עמ' 87 הע' 18. הדבר צריך הכרע, אך אין מקום לרברי קאהן, שלוש ברכות, עמ' 21, שייחס לרעתו של ליברמן מניע תיאולוגי: לא סוף דבר שכלל מפעלו המרעי של ליברמן סותר זאת, כפי שציין קאהן עצמו שם, עמ' 141 הע' 8, אלא שייחוס זה בנוי על עיוותה של טענת ליברמן על ידי השמטת סיומה.

מקור תנאי, מפי ר' יהודה;²⁷ אך לברכות אלה אין זיקת מהות לתפילה: "שלש ברכות חייב אדם לברך בכל יום" – ולא בתפילה כלשהי;²⁸ אלא כדי שיתממש הדבר הוא נכרך בתחילת הבוקר.²⁹ מעבר לאלה מצויות בתלמודים ברכה לניעור משנתו וברכה לשומע בבוקר את קול התרנגול, ומטבען איננו זהה בשני התלמודים;³⁰ ועל שתי אלה מיתוספת – בכבלי בלבד – סדרה של ברכות העוסקות במעשי האדם עם קומו משנתו.³¹ אולם כל הברכות הללו יועדו במקורן לאמירה בשעת עשייתן של הפעולות שעליהן הברכות מוסכות, כמפורש בתלמוד שם; שייכותן היא אפוא לעולם הברכות, ואין הן חלק מן התפילה, וכך עדיין הן מופיעות למשל בהלכות גדולות (הל' ברכות המקומות, עמ' 150–153) ובסידור רב סעדיה גאון (ברכות הפעולות, עמ' פז–פט).³² אלא שמן הגאונים יש שקבעו שאין לאדם הקם משנתו

27 תוספתא ברכות ו, יח, עמ' 38, ובמקבילות דלהלן; בדפוסי הבבלי מנחות מג ע"ב ובכ"י ת 95 ו 120 שם הדובר הוא ר' מאיר, וכן ברש"י על אתר; אבל בכ"י 118 ו 147: "ר' יהודה", וכן בראשונים (ראה דק"ס שם, אות ג, והוסף: סדר רב עמרם, עמ' ה, לפי רוב עדיו; רי"ף ברכות מד ע"ב בנוסח הפנים שבמהדורה המקוונת, וראה חילופים שצוינו שם; סידור רש"י, עמ' 3, ומחזור ויטרי, א, עמ' ה ו'לא כמובא באוצר הגאונים לברכות, התשובות, עמ' 138); סידור ראב"ן, עמ' 9; פירוש התפילות לבעל רוקח, עמ' יא. הגרסה החלופית נוצרה כנראה בגררת אזכורו של ר' מאיר שם במימרה קודמת, כדברי פרידמן, ר' מאיר, עמ' 82 הע' 15 (ולאו דווקא כדבריו בפנים שם, בעקבי בעל תורה תמימה לבראשית כד, א, אות ו, כי יחסו של ר' יהודה לנשים העולה מקצת מימרותיו מלמד שלא הוא הרובר; מדרשו של ר' יהודה כי "ה' ברך את אברהם בכל" משמעו שהייתה לו – בנוסף לבניו – גם בת ותוספתא קידושין ה, יז, עמ' 299), ושיטתו כי פרנסת בנות חיונית מפרנסת בנים, "משום זילותא" וכתובות מט ע"א, אינם מנוגדים כלל לברכת "שלא עשני אשה". וראה וידר שם, עמ' 199 הע' 5; תבורי שם, עמ' 109 הע' 8.

28 תוספתא ומקבילותיה שם. אך היינימן, התפילה, עמ' 66, כבר ציין כי במקבילה שבירושלמי ברכות ט, א, יג ע"ב, הלשון הוא "שלשה דברים צריך אדם לומר" (יש להוסיף כי בכ"י 133 שם לשון כלאיים: "שלשה דברים צריך אדם לברך", וכי בפרקי רבנו הקדוש, פרק ארבעה, יג ו'ספר הלקוטים, ג, עמ' סו) הלשון בכב"י לוי. היינימן שם טען כי לפי הירושלמי אין הכוונה לאמירה הפותחת ב"ברוך", אבל פתיחה זו מפורשת גם בירושלמי; אך אפשר כי לפי הירושלמי אין צורך בשם ומלכות בברכות אלה. לקביעת פוקס, פולמוס, עמ' 130 הע' 39, שלברכות אלה יש "עדות מתקופת התנאים כבר בברכת שם ומלכות", לא נמצא יסוד.

29 ואמנם, אף להלכה זמנן של ברכות אלה כל היום; ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'ברכות השחר', ציון 211.

30 ירושלמי ברכות ד, ב, ז ע"ד; שם ט, א, יג ע"ג; בבלי שם ס ע"ב. ראה גם תוספתא דרך ארץ, פרק היוצא, טז (עמ' 318).

31 ברכות שם. ברודי, שחר, סבר למצוא את עקבותיהן של מקצת ברכות אלה כבר בתעודות קומראן, אך ציין בעצמו שבספרות הרבנית אין הדברים נזכרים אלא במקורות בבליים, וכן הטעים ויינפלד, ליטורגיה, עמ' 197. עצם ההקבלות מספרות קומראן לברכות השחר, הן אלה שציין שם ברודי והן אלה שציין ויינפלד שם, עמ' 203–213, אינן אלא הקבלות של מטבעות לשון ומוטיבים רעיוניים, ואין בהן כדי לבסס זיקה של ממש למערכת דידן. השווה מרקס, ברכות השחר, עמ' 110 הע' 1, וראה להלן הע' 48.

32 רס"ג, שם עמ' לב, אף הטעים את הבחנת הברכות הללו מן התפילה (הפך דברי חבצלת, סדר, עמ' 56–57);

לברך מאומה קודם ש"ניפנה ומתקן עצמו ונוטל ידיו", ומתוך כך נמצאו הברכות מנותקות מן הפעולות שעליהן הוסבו, והן נאמרות כסדרן לאחר מכן.³³ שיטה זו אף אפשרה את העברת הברכות לבית הכנסת, כדי להוציא את מי שאינו בקי;³⁴ אך אמירת הברכות כמכלול, במנותק מן השאלה אם אכן נתבצעו כל הפעולות שהברכות מוסבות עליהן, מתאפשרת דווקא לפי התפיסה כי ברכות אלה נאמרות על מנהגו של עולם,³⁵ ולא כמשממע מן התלמוד (וכשיטת הרמב"ם וסיעתו) כי תלויות הן בעשיית המעשים שעליהם הוסבו.³⁶ מכל מקום, רק משעה

אך כבר רס"ג ציין (שם עמ' פט) כי מנהג "רוב חברינו" לאמרן כאחת לאחר היציאה מבית הכסא. כשיטה המקורית שבתלמוד משמע גם מתשובה שנמסרה בשם רב האי גאון (אוצר הגאונים לברכות, התשובות, עמ' 133), וכן הרי"ף ברכות מד ע"ב העתיק את הגמרא פמות שהיא. אף הרמב"ם שימר את התפיסה המקורית, ושלל בתוקף את אמירת ברכות השחר שלא על עשיית המעשים שבהם הן כרוכות (וראה גם בנו ר' אברהם בתשובותיו, סי' פג, ובחיבורו המספיק, עמ' 254-255). אף על פי כן לא כלל הרמב"ם ברכות אלה בהל' ברכות אלא בהל' תפילה ז, ג-ט (הפך דברי אלבוגן, עמ' 405 הע' 1); זאת כנראה בשל דבריו שם א: "כשתקנו חכמים דברי תפילות אלו, תיקנו ברכות אחרות לברך אותן בכל יום". הכללת ברכות אלה בפרק זה שבהל' תפילה היא אפוא מתוך שהמעשה המחייבן אינו אלא פעם ביום (למעט ברכת "אשר יצר"), ועל כן נכללו שם גם ברכת "המפיל", ברכות התורה וחובת מאה ברכות; כל אלה חובתן פעם אחת ביום, ככל אחת מן התפילות, ובהלקן אף נצטרפו ל"סדר תפילות" (שם הל' יז). ואילו הל' ברכות עניינן בברכות שאינן רק אחת ביום.

תשובות רב נטרונאי, עמ' 106, וראה הע' 3 שם. כך הוא מנהג "רוב חברינו" שהביא רס"ג, לעיל הערה הקודמת, וכך בסירור ר' שלמה ב"ר נתן, עמ' פט. שאלה היא אם נתכוון רב נטרונאי לחידוש בתרתלמודי (כשיטת תלמידי רבנו יונה לרי"ף ברכות שם וספר המכתם שם), או שכך ביקש לבאר את הגמרא (כשיטת המיוחס לריטב"א לברכות שם); וראה קוק, עיונים, א, עמ' 331-333. ראה עוד הרא"ה, בעל המאורות ותוספות הרא"ש לברכות שם, והשווה פסקי הרא"ש שם ט, כג.

ספר המנהיג, דיני תפילה, עמ' לג-לה, בשם רב נטרונאי ורב עמרם, אך בסדר רב עמרם, עמ' ב, הרברים מצויים רק בכתב יד אחד, ואף בתשובת רב נטרונאי (הערה הקודמת) לא נזכרה העברת הברכות לבית הכנסת, וכבר פקפק בלידשטיין, מהבית, עמ' 132 הע' 105, בייחוס הדבר לגאונים; ארוחות חיים, דין מאה ברכות, ה (עמ' פב). על יסוד חידושי רמב"ן לפסחים ז ע"ב סבר בלידשטיין שם, עמ' 134, כי "בית הכנסת מתואר כמייצגה של המציאות האוניברסלית, דבר שמצדיק [...] את העברת הברכות למקום זה". אולם מדברי הרמב"ן בשלמותם עולה שלא בא לגמק את מיקום הברכות בבית הכנסת, אלא לסנגר על הניתוק בין הברכות למעשים שהן מוסבות עליהם: תחילה מפני שבברכות ממיז זה אין זמן קצוב בין המעשה לבין הברכה שאחריו, ולבסוף מפני שברכות אלה אינן זקוקות לביצוע המעשים (כלהלן ליד הערה הבאה), אלא הן באות על "נוהג העולם". האמירה בבית הכנסת מובאת כנתון שלא נומק, וכך גם בחידושי תלמידו רבנו דוד, שם. לא מצינו אפוא טעם להעברת ברכות אלה לבית הכנסת אלא לצורך מי שאינו בקי.

כשיטת ר' יהודה הברצלוני המובא במיוחס לריטב"א לברכות שם, וכן הוא – מן הסתם בעקבי הברצלוני – בספר האשכול, הל' ברכות השחר, עמ' 10, ובספר המנהגות (אסף, ספרן של ראשונים, עמ' 130); בשם רב נטרונאי ורב עמרם הובאו הרברים בירי בעל המכתם לברכות שם וארוחות חיים שם, ובשם "הגאונים" כתב כן הרמ"ך בהגהותיו לרמב"ם הל' תפילה ז, י. וראה הערה הקודמת.

ראה לעיל ליד הע' 32.

שנתרווחה אמירה כוללת זו, בתקופת הגאונים או לאחריה, הפכו ברכות השחר – שלרובן אין כאמור מקור מחוץ לבבלי – לתחילת התפילה.

(ב) ברכות התורה ופרקי הלימוד הנגזרים מהן: בספרות התנאים אין ברכה אלא על קריאה בספר תורה ברבים, ואילו ברכה לתלמוד תורה של יחיד נתקבעה בימי האמוראים – אך דווקא כאשר משכים ללמוד קודם קריאת שמע.³⁷ עשייתן של ברכות התורה והלימוד המתחייב מהן חלק מסדר ברכות השחר היא שלב נוסף, המתועד לראשונה בספרות הגאונים.³⁸

(ג) פסקת "לעולם יהא אדם" וכו' מקורה בחיבור הבתרת-למודי תנא דבי אליהו (יט, עמ' 118),³⁹ ושילובה בתפילת הבוקר – כנראה בשל התיבות "וישכים ויאמר" האמורות שם – מתועד החל מסדר רב עמרם גאון (עמ' ו),⁴⁰ לרבות אמירת הפסוק "שמע ישראל" וברכת "המקדש שמו" (או: שמוך ברבים).⁴¹ אך ברכה זו לא סוף דבר שאיננה בנוסחי התפילה הארץ ישראלים,⁴² אלא שגם בתשובת רב נטרונאי על ברכות השחר (עמ' 107-111) אין היא מובאת,⁴³ ואילו בסידור רב סעדיה גאון כל הפסקה איננה. וכבר סיכם ש' אברמסון כי

- 37 ראה להלן חלק א, עמ' 151.
- 38 ראה להלן שם, עמ' 159. וראה להלן הע' 70.
- 39 לאיחורו של תנא דבי אליהו ראה לדוגמה: צונץ, דרשות, עמ' 53; צוקר, רס"ג, עמ' 219; אורבך, חכמים, עמ' 418-433; בראנד, אליהו; אלבוים, מדרש, ועוד.
- 40 אולם ברורי, תשובות רב נטרונאי, עמ' 111 הע' 22, סבור – בלא הצעת נימוק – שקטע זה בסדר רב עמרם חשוד כהוספה.
- 41 "ירושלמי" שהביאו ראשונים כמקורה של הברכה הוא 'ספר הירושלמי' הידוע שעמד לפני הראב"ה וסיעתו, הכולל הוספות ממינים שונים (וראה זוסמן, שרידי), כדברי אפטוביצר בענייננו, ראב"ה, סי' קמו, עמ' 142 הע' 6 (ולא כרטנר, ציון, עמ' 200, ואחריו ויינפלד, ליטורגיה, עמ' 209 הע' 38). אך אשר לראב"ה, המטבע "בא"י מקדש את שמוך ברבים" שנרפס במהר' אפטוביצר שם, ליתא בכתבי היד של הראב"ה, כפי שהעיר ר"ד דבליצקי במהדורתו לראב"ה שם, עמ' קה הע' מב (ולא כבריאלון, סתרי, עמ' 150). גם בילקוט שמעוני, דברים, תתלו (עמ' 110), המביא מפי מלאכי השרת משהו מפסקתנו, ברכת "המקדש שמו" ליתא. על זווית אחת בעניין אמירת שמע במסגרת זו ראה להלן חלק ב, עמ' 539.
- 42 ראה ציוני היינימן, התפילה, עמ' 64 והע' 33-34.
- 43 כך ציוני גינצבורג, גאוניקה, א, עמ' 110. ברורי, תשובות רב נטרונאי עמ' 111 הע' 22, מודה שסביר מאוד כי הגאון אינו מכיר ברכה זו, אך ניתן לדעתו לפרנס את היעדרה שם בשל חסרון מלכות בכרחה זו; שכן זה לשון הגאון שם: "ומברך ברכה הראשונה של הליל שהוא 'ברוך שאמר' עד 'מלך גדול בתושבחות' – וברורי סבר שברכת "ישתבח" לא נזכרה, אף שהגאון מכיר בה ("ברכה הראשונה"), בשל היעדר מלכות; והוא הדין בברכתנו. ברם, כבר בסדר רב עמרם, עמ' ה, וכן בסידור רס"ג, עמ' לג, חתימתו של "ברוך שאמר" אינה בלשון "גדול" אלא בלשון "מהולל", וכן הוא אצל רב נטרונאי עצמו (שם עמ' 116): "גדול" מצוי דווקא בחתימת "ישתבח" (וראה סינופסיס אצל חוני, שיר, עמ' 8, 10). מעתה אפשר שזו כוונת הגאון; מברך "ברוך שאמר", ואומר את הזמירות עד חתימת "ישתבח" ב"מלך גדול בתושבחות". אם נכון הדבר, עולה כי הגאון דווקא נתחשב בברכות חסרות מלכות, והשמטת ברכת קידוש ה' אכן משמעותית.

"מדברי כולם אתה למד שמעיקרא לא הייתה זאת ברכה קבועה בסדר הברכות, אלא הוספה היא שהוסיפה בברכות השחר"⁴⁴.

(ד) לאחר מכן מצויות בתפילותינו אמירות שונות שנשתלבו עם הזמן בהיקפים ובמיקומים משתנים; עיקרן הם פרקי לימוד שונים (מקרא, משנה, תלמוד ומדרש), הן כצורך הלימוד שלאחר ברכת התורה כאמור, שהרי יש לאדם לשלש את לימודו "שליש במקרא, שלישי במשנה, שלישי בתלמוד"⁴⁵, הן כדי לקיים "ונשלמה פרים שפתינו" באמירת ענייני קרבן התמיד והכרוך בו.⁴⁶ אף אלה אינן בסידור רב סעדיה, ומדובר בהוספות שתיעודן אינו קודם לספרות הגאונים.⁴⁷

(ה) מקורם של פסוקי דזמרה הוא בשבת קיח ע"ב:⁴⁸

44 אברמסון, קדושת השם, עמ' קנח. יש מן הגאונים והראשונים שקבעו כי אין לחדש ברכות לאחר התלמוד (ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך ברכות, ציונים 255-260), אך בפועל מצויות לא מעט ברכות "שאינן כתובות" כדברי רבנו תם, ספר הישר, התשובות, סי' מה, ד; וראה לדוגמה להלן חלק א, עמ' 166 הע' 554; חלק ד, עמ' 1138 ליד הע' 872. ויש אף מי שהכירו בכך לא רק דה פקטו אלא לכתחילה, ראה למשל רבנו מנחם להל' ברכות א, טו ור"מ המאירי לברכות ד ע"ב. השווה טורי זהב לשלחן ערוך, אורח חיים, סי' מו ס"ק ז, וראה: ברודי, סעדיה, עמ' 40-42; גרונר, ברכות, עמ' כט-לג.

45 רב ספרא בשם ר' יהושע בן חנניה בקידושין ל ע"א (לפי רוב העדים); ר' תנחום בר חנילאי בעבודה זרה יט ע"ב (נראה אפוא כי אין מרובר בתנא ר' יהושע, אלא באמורא הארץ ישראלית בן הדור הראשון ר' יהושע בן לוי, שר' תנחום בר חנילאי היה רגיל אצלו [בבא קמא נה ע"א], ורב ספרא הוא בן הדור הבא). "תלמוד" עניינו כאן כנראה מדרש הלכה; ראה למשל אפשטיין, מבוא, עמ' 751, וראה החומר שאסף רוזנטל, תורה, עמ' 463-465 הע' 48.

46 וראה בספרי מה נשתנה, עמ' 365.

47 וראה סקירת אלבוגן, עמ' 70-71. על משמעי התופעה הכללית של קריאות ליטורגיות, שתיזכרנה גם להלן, ראה קדרי, קריאות, ובספרות הנוכרת לאורך דבריו.

48 ויינפלד, ליטורגיה, עמ' 175-177, הצביע על ליטורגיה קומראנית הבאה לאחר תהלים קנ, וראה בכך מקבילה לפסוקי דזמרה המסתיימים באותו מזמור קודם ברכות קריאת שמע; כן הצביע ויינפלד שם על אשכולות פסוקים במגילת המזמורים הקומראנית, ואף בכך ראה מקבילה לצרורות הכתובים שבפסוקי דזמרה (כדלהלן). אך כרגיל בהקבלות מעין אלה, קשה לבסס מהן זיקה של ממש; וראה לעיל הע' 31, וראה דבריו החשובים – אף כי מכליליים – של פליישר, עמ' 79 הע' 81, על מקבילות קומראניות לתפילותנו: "הן 'מקבילות' במובן הגיאומטרי של המלה: הן הוויות דומות, שאין ביניהן שום קשר אמיתי. הנושאים שתפילתו של אדם עשויה להזדקק להם מוגבלים, והם חוזרים על עצמם בכל הקשר ליטורגי. וכשאותם נושאים עצמם מתנסחים בשפה אחת, ומקל וחומר בשפה הניזונה מצמע משותף פורה ופעיל (המקרא), מה הפלא שצירופים מסוימים מזדמנים פה ושם במקביל [...] משפע המקבילות שהועלו, לא ראיתי עדיין אחת שהוכיחה זיקה אמיתית, חר"משמעית, אל נוסחי העמידה הידועים לנו. בהעדר הוכחה אחת כזאת, אין המקבילות מלמדות אלא על קרבה פנומנולוגית ותמאטית ורטורית, שבקיומה בין שני העולמות הנידונים ממילא לא פקפקנו".